

DİNÎ GRUPLARIN KADIN MENSUPLARI ÜZERİNDEKİ DİNÎ, MANEVÎ VE AHLAKÎ ETKİLERİ*

Fatma BAYNAL**

Öz

Bu araştırmanın amacı, dinî grupların dinî, manevî ve ahlakî etkisini kadınlar üzerinde tespit etmektir. Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan yarı yapılandırılmış mülakat tekniği kullanılmıştır. Araştırma, İstanbul'da yaşayan farklı dinî gruplara mensup 40 kadın katılımcı üzerinden yürütülmüştür. Her bir gruptan 10 katılımcı olmak üzere 4 farklı dinî grup seçilmiştir. Bu gruplar; Menzil tarikatı, İsmailağa cemaati, Süleyman Efendi cemaati ve Rifaî tarikatıdır. Araştırmamızda, dinî grupların etkileri çerçevesinde, dinî grubun dindarlık üzerindeki etkisi, manevî ve ahlakî değerlere etkisi katılımcıların görüşlerine dayalı olarak incelenmiştir. Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre dinî grupların, üyeleri üzerinde önemli ölçüde etkileri olduğu gözlemlenmiştir. Dinî gruplar mensuplarının dinî, manevî ve ahlakî açıdan etkilemektedir. Bununla birlikte gruba itaatin zamanla önem kazanmakta ve sorgulamaların ötelenmekte olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Dinî Grup, Kadın, Maneviyat, Cemaat, Tarikat.

Psychological and Religious/Spiritual Effects of Religious Groups on Women

Abstract

The aim of this research is to determine religious, spiritual and moral effects of religious groups on women. A semi-structured interview technique, as one of the qualitative research methods was used in this study. The research sample included 40 women who affiliate to different religious groups in İstanbul. Four religious groups were identified; the sect of menzil, İsmailağa religious community, Süleyman Efendi religious community and the sect of Rifaî and ten participants were chosen from each. According to the results derived from the study, religious groups found to have a significant effect on their followers in terms of religion, spirituality and morality. The study also demonstrated that obedience to groups has become more crucial in time and members do not tend to question their religious group and practices.

Keywords: Religious Groups, Women, Spirituality, Religious Community, Sect.

Giriş

Teolojik açıdan Allah'a inanma ve bağlanma ile açıklanan din kelimesi¹ insanın fıtratında var olan ve fıtrata uygun bir tarzda gelişerek ilerleyen bir unsurdur.² Dinler, Tanrı kavramı, ideal varoluş yolu ve öbür hayata dair verilen

* Bu makale, yazara ait olan, "Kadınların Dinî Gruplara Yönelim Nedenleri ve Dinî Grupların Psiko-Sosyal ve Dinî/Manevî Etkileri" adlı 2016 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri bilim dalı, Din Psikolojisi anabilim dalında tamamlanan doktora tez çalışmasından alıntılanarak hazırlanmıştır.

** Dr., Öğretmen, MEB. (fatmayogurtcu@gmail.com)

1 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Ayın Kitabevi Yayınları, 2003), 188.

2 Muhammed Kutub, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler*, çev. Bekir Karlığa (İstanbul: İşaret Yayınları, 1992), 89-90.

sözler gibi karakteristik özellikler taşır.³ Bununla birlikte felsefe, psikoloji, sosyoloji, dinler tarihi, teoloji gibi disiplinler içerisinde farklı şekillerde tanımlanan din kavramı⁴ çok yönlü ve karmaşık yapısından dolayı konu ile ilgili herhangi bir görüş birliğine ulaşılammıştır.⁵

Dindarlık, dinin insan hayatına nüfuz derecesi olmakla birlikte⁶ teorik ve soyut gerçeklik olan dinin, pratik ve somut boyutunu kapsamaktadır.⁷ Maneviyat ise daha çok bireye özgü ve özdenetim ile ilgili olan bir kavramdır.⁸ Maneviyat, dinî olmayan unsurlar da barındırdığı için dindarlık kavramları ile birbirinden ayrılmaktadır.⁹ Araştırmamızdaki katılımcıların maneviyat algıları daha çok dinî boyuttadır. Bu nedenle çalışmamızda bu kavram, dinî bağlılıkla gelen bir maneviyat anlayışı çerçevesinde ele alınmıştır.

Toplum içinde yer alan sosyal grupların özel bir türünü oluşturan dinî gruplar, Wach ve Mensching'in tasnifine göre "doğal dinî gruplar" ve "sırf dinî gruplar" şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Tarikatlar, cemaatler, mezhepler ve kiliseler sırf dinî gruplara örnek olarak verilmektedir.¹⁰ Tarikatlar genellikle şeyhin vefatından sonra cemaati bir arada tutmak ve onun görüşlerini, manevî eğitim metotlarını yaymaya çalışan müridler tarafından kurulmuştur.¹¹

İnsan toplulukları anlamına gelen cemaatler¹² tarikat yapısının günümüz şartlarındaki dönüşümü olarak da tanımlanabilir.¹³ Çalışmamızda dinî grup kapsamında incelediğimiz tarikat ve cemaatlerin bazı araştırmacılara göre menfî ve bazıları için ise müspet etkileri olduğuna dair görüşler söz konusudur.

Dinî grupların, kişiyi bencillikten uzaklaştırıp ortak sorumluluk alınmasını sağlaması; aidiyet duygusu kazanması açısından önemli katkıları vardır. Ancak bununla birlikte cemaatlerin sağladığı "biz şuuru" diğer cemaatleri

3 Arthur S. Reber, *Dictionary of Psychology* (London: Penguin Books, 1985), 637.

4 Yumni Sezen, *Türk Toplumunun Laiklik Anlayışı* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1993), 30

5 Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Diyanet Yayınları, 1993), 69.

6 Mustafa Tekin, *Kutsal, Kadın ve Kamu: Türkiye'de Aydın Kadınlara Göre Din ve Kadın* (İstanbul: Açılım Kitap, 2004), 53.

7 Asım Yapıcı, "Kadın Dindarlığı: Algısal Bir Yanılgı mı Yoksa Gerçeklik mi?" *Diyanet Aylık Dergi* 18-23, sy. 207 (2008): 19.

8 Harold Koenig, "Religion, Spirituality and Medicine: Research Findings and Implications for Clinical Practice," *Southern Medical Journal* 97, sy. 12 (2004): 1194-1200.

9 Ali Köse ve Ali Ayten, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), 124-125.

10 Celalettin Çelik, "Türkiye'de Dinî Grupların Sosyolojisi," *Erciyes Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi* 5-29, sy. 8 (2011): 7.

11 C. Merziye Karaca, *Günümüzde Tasavvuf ve Tarikat Anlayışı* (İstanbul: Pedam Yayınları, 2010), 46.

12 Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 131.

13 Orhan Türkddoğan, *Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplum Yapısı* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2004), 690.

ötekileştirmeye neden olabilmektedir.¹⁴ Özellikle dinî gruplar, itaat ve telkin ön koşuluyla “grup düşünmesi” dışında insanların özeleştirme yapmasının engellenmesi konusunda eleştirilmektedir.¹⁵

Çalışmamız kadın üyeler üzerinden yürütülmüştür. Kadınların bu tür gruplardaki faaliyetleriyle ilgili çok fazla çalışma olmasa da¹⁶ onların diğer dinî disiplin dallarına oranla mistik açıdan daha aktif bir rol üstlendiği ve toplumsal hayata daha fazla katılım sağladığı bilinmektedir.¹⁷ Türkiye’de özellikle 1980’li yıllardan sonra İslâmî hareketin yükselişe geçmesiyle birlikte cemaatler kapılarını her yaşta kadına açmıştır. Cemaatler bünyesinde kadınlara yönelik dernek, vakıf gibi kurumsallaşmalara gidilmiş; kadına yönelik dergiler çıkartılmakla birlikte gazeteler kadınlara özel sayfalar ayrılmaya başlanmıştır.¹⁸

Bu olgulardan yola çıkarak araştırmamızda, dinî grupların dinî, manevî ve ahlakî etkilerini kadınlar açısından tespit etmek amaçlanmıştır.

Çalışmamızda yanıtlanmaya çalışılacak araştırma alt problemleri şunlardır:

1. Dinî grupta olmanın dindarlık üzerinde ne gibi etkisi vardır?
2. Dinî grupta olmanın manevî ve ahlakî etkileri nelerdir?

1. Yöntem

Çalışmamızda, kadınların dinî grupların kadınlar üzerindeki etkisini derinlemesine bir şekilde incelemek için nitel araştırma yöntemlerinden yarı yapılandırılmış mülakat tekniği kullanılmıştır. Buna bağlı olarak dinî gruplara mensubiyetin etkilerine ilişkin olguların içinde olarak belirlediğimiz dinî gruplara mensup kadınlarla görüşmeler yapılmıştır. Bu nedenle çalışmamızda, nitel araştırma desenlerinden olgu bilim (fenomenolojik) deseni kullanılmıştır.

14 Selim Eren, “Cemaatsel Oluşum ve Dinin Rolü,” *Dini Araştırmalar* 3, sy. 7 (2000): 112.

15 Mehmet Ali Büyükkara, “Dinî Grup Yapılarında Dine İlişkin Muhtemel Anlama ve Temsil Sorunları,” *Usûl: İslam Araştırmaları*, sy. 7 (2007): 134.

16 Shemeem Burney Abbas, *The Female Voice in Sufi Ritual* (Austin: Universty of Texas Press, 2002), 1.

17 Ömer Yılmaz, “Hıristiyan Mistik ve İslam Tasavvuf Geleneğinde Kadın İmgesi ve Evlilik Konusuna Kısa Bir Bakış,” *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13, sy. 2 (2012): 63.

18 Ruşen Çakır, *Ayet ve Slogan: Türkiye’de İslami Oluşumlar* (İstanbul: Metis Yayınları, 2000): 192, 300.

Nitel yaklaşımlar, yazarı merkez kabul etmekle birlikte¹⁹ araştırmacı, nitel verileri toplayıp analiz ettiğinde yeni kavramlar geliştirip yapılar için tanımlar formüle edebilmektedir.²⁰ Mülakat tekniğinde görüşmeci soruları özgürce dile getirme ve yeni sorular sorarak konuyu sondajlama olanağına sahiptir.²¹

Araştırmamızda Süleyman Efendi cemaati, Menzil tarikatı, Rifâî tarikatı ve İsmailağa cemaatinden her biri onar kişi olmak üzere, 40 kadın katılımcı ile görüşmeler yapılmıştır. Bu gruplar, İstanbul ilinde popülasyonu fazla olan grupların başında yer alması ve kişilere erişilebilirlik bazında öncelikli olmuştur. Bununla birlikte bu grupların her biri farklı sosyal sınıflara hitap ettiği için sosyo-ekonomik seviyeden farklı profillere ulaşmak açısından bu grupların işlevsel olacağı düşünülmüştür.

Çalışmanın bilimsel amaçlarla kullanılacağı, kimliklerin ve ses kayıtlarının ifşa edilmeyeceği açıklanarak gönüllü katılımcılara ulaşılmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak, Ağustos 2012 yılında İstanbul-Fatih'te ön görüşmeler yapılmış; Eylül 2012-Nisan 2014 yılları arasında ise mülakatlar kartopu örneklem yöntemiyle tamamlanmıştır.

1.1. Verilerin Analizi ve Yorumlanması

Dinî grupların kadınlar üzerindeki etkilerini konu edinen çalışmamızda mülakat tekniklerinden yarı yapılandırılmış görüşme tekniği mülakatlarda kaydedilen sesler, yazıya dökülerek incelenmiştir. Görüşme verilerinin analizinde içerik analizi uygulanmıştır.

Diyalog içerisinden seçilen bazı yorumlar çalışmaya aktarılmıştır. Görüşmecilerin hangi gruba mensup olduğunu gösteren kodlarla birlikte yaşları ve eğitim durumları da verilmiştir. Sonuçta, tüm bulgular göz önüne alınarak yorumlanmaya çalışılmıştır.

1.2. Katılımcıların Özellikleri

Araştırmamızın çalışma alanını, seçilen dinî gruplara üye olan kadın örneklemi İstanbul ilinde, Pendik, Sultanbeyli, Maltepe, Kadıköy, Ümraniye, Fatih, Üsküdar, Kartal, Rumeli Hisarüstü ve Kâğıthane ilçelerinde yaşayan ikisi tarikat (Rifâî tarikatı ve Menzil tarikatı), ikisi cemaat (Süleyman Efendi cemaati ve İsmailağa cemaati) olmak üzere 4 farklı dinî gruba mensup 40 kadın katılımcı oluşturmaktadır. Her gruptan on kişi ile görüşme yapılmıştır. Görüşmecilerin deşifre olmamaları için farklı isimlerle kodlamalar yapılmıştır. Kodla-

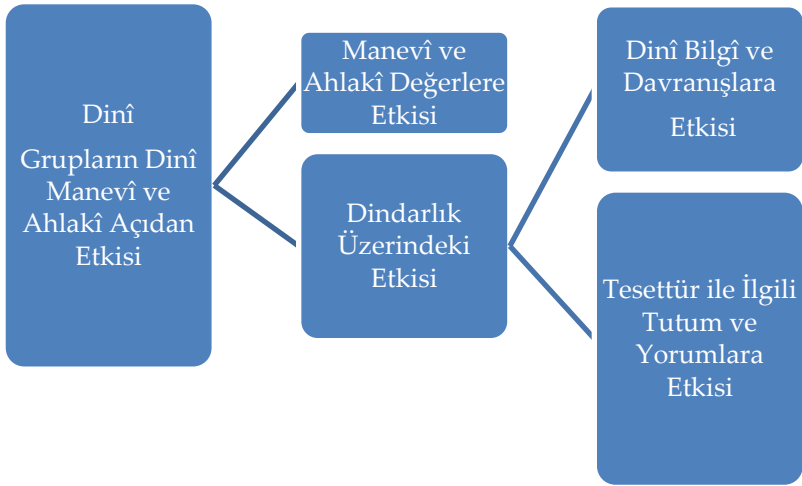
19 Orhan Türkođan ve Orhan Gökçe, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemi* (Konya: Çizgi Yayınları, 2012), 325.

20 W. Lawrence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*, çev. S. Özge (Ankara: Desen Ofset, 2013), 1:273-274.

21 Sami Güven, *Toplumbilimde Araştırma Yöntemleri* (Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, 2006), 170.

malar, dinî grupların baş harfleri baz alınarak yapılmıştır. Buna göre, İ: İsmailî cemaati; M: Menzil tarikatı; S: Süleyman Efendi cemaati ve R: Rifaî tarikatı şeklinde kodlanmıştır.

Katılımcıların dinî grupta bulunma süresi; 1-5 yıl arası 15 kişi, 5-10 yıl arası 6 kişi, 10-15 yıl arası 9 kişi, 15-20 yıl arası 4 kişi, 20-25 yıl arası 1 kişi, 25-30 yıl arası ise 5 kişi olarak bulunmuştur. Katılımcıların yaş aralığı ortalaması 38 yaş olarak bulunmuştur. Katılımcılardan yaşı en küçük olan 18 yaşında; en yaşlı olan ise 64 yaşındadır. Kadınlardan 32 kişi evli, 7 kişi bekâr, 1 kişi ise boşanmıştır. Araştırmaya katılan kadınlardan 20 kişi ilköğretim mezunu, 8 kişi lise

ve dengi okul; 9 kişi yüksekokul/üniversite, 2 kişi yüksek lisans/doktora mezunudur. Bir katılımcı ise okuma yazma bilmemektedir.

Katılımcılardan 23 kişi ev hanımı, 3 kişi öğretmen, 1 kişi Kur'an kursu öğreticisi, 3 kişi gönüllü Kur'an-ı Kerim öğreticisi, 5 kişi öğrencidir. Katılımcılar arasında 1 kişi insan kaynakları; 1 kişi iktisat; 1 kişi ise ticaretle uğraşmakta, 2 kişi ise emeklidir. Katılımcıların büyük bir çoğunluğu yaşamının büyük bir bölümünü kentsel bölgede geçirmektedir. Katılımcıların ekonomik alım gücünü ölçmek üzere sorulan sorularda "düşünerek harcama yaparım" diyenler 36 kişi ile çoğunluğu oluşturmaktadır.

Bulgular ve Yorumları

Dinî grupların kadınlar üzerindeki dinî, manevî ve ahlakî etkilerinin ortaya çıkan sonuçları modellenerek şekil 1'de gösterilmiştir.

Dinî grupların dinî, manevî ve ahlakî etkileri bu model çerçevesinde açıklanmaya çalışılacaktır.

2.1. Dinî Gruba Üye Olmanın Manevî ve Ahlakî Değerlere Etkisi

Katılımcılara sormuş olduğumuz “dinî grubun davranışlarınızı nasıl etkilediğini düşünüyorsunuz?” sorusuna yönelik olarak vermiş oldukları ifadelerden dinî grubun manevî ve ahlakî değerlere olan etkisi kodlamalar sonucunda oluşturulmuştur.

Katılımcıların aktardıkları manevî ve ahlakî değerler, “hoşgörülü olmak” (17 kişi), “saygılı olmak” (3 kişi), “dedikodu yapmamaya çalışmak” (5 kişi), “gösterişten uzaklaşmak” (2 kişi), “bencillikten uzaklaşmak” (4 kişi), “sabırlı olmak” (18 kişi), “affedici olmak” (5 kişi), “fedakâr olmak” (5 kişi), “daha olgun olmak” (2 kişi), “kanaatkâr olmak” (1 kişi), “edepli olmak” (3 kişi), “güler yüzlü, yakın davranmak” (6 kişi), “yardımsever olmak” (11 kişi), “önyargılı olmamak” (7 kişi) “alçakgönüllü olmak” (1 kişi) şeklinde kodlanmıştır.

Tablo 1: Dinî Grupların Manevî ve Ahlakî Değerlere Etkisi

Kodlar (Dinî Grupların Manevî ve Ahlakî Değerlere Etkisi) ²²	İ	M	R	S	N
Hoşgörülü Olmak	2	3	6	6	17
Saygılı Olmak			2	1	3
Dedikodu Yapmamaya Çalışmak	3	1	1		5
Gösterişten Uzaklaşmak	1	1			2
Bencillikten Uzaklaşmak	1	2	1		4
Sabırlı Olmak	6	5	4	3	18
Affedici Olmak	1	2	1	1	5
Fedakâr Olmak	2	1	2		5
Daha Olgun Olmak	1			1	2
Kanaatkâr Olmak		1			1
Edepli Olmak			3		3
Güler Yüzlü, Yakın Davranmak	1	5			6
Yardımsever Olmak	4	2	1	4	11
Önyargılı Olmamak	1	1	3	2	7
Alçakgönüllü Olmak				1	1

Araştırmamızda, katılımcıların en fazla vurguladıkları değer ifadesi “sabırlı olmak” tır:

²² Dini gruba üye olmanın, manevî ve ahlakî değerlere etkisinin birden fazla belirtilmiş olması, tabloya yansıtılmıştır.

Çok sabırsız bir insandım, hep sabırdan imtihan olmaya başladım. Mesela ben hep âşık olduğum insanla evlenmek isterdim, hocam evlendirdi. Ama işte âşk olmayınca bazı şeylere sabrediyorsun... (R-Deniz/25/Y.Lisans).

Katılımcılar insanlara karşı daha hoşgörülü olduklarını, kalp kırmamaya dikkat ettiklerini, daha güler yüzlü ve anlayışlı davrandıklarını; bencillik, sabırsızlık, kıskançlık gibi hallerden uzak durmaya çalıştıklarını belirtmişlerdir:

Hoşgörülü, anlayışlı olmayı, ince fikirlilik, insanlara karşı ılımlı olmayı, insanların derdini anlayabilmeyi... (öğrendim) (S-Behice/21/İlköğretim).

İnsanları daha ön plana çıkartıyorsun. "Benci" değil, "senci" olmaya başlıyorsun... Allah değiştiriyor insanı. (R-Deniz/25/Y.Lisans).

Çok kırgın olsam da en azından merhaba demeye çalışıyorum. Selam verip almayı, bu şekilde küs durmamayı öğrendim. (S-Aysel/39/Lise ve dengi).

Dinî gruplarda olan bireylerin daha yardımsever olmaya çalıştıkları gözlemlenmiştir:

Allah korkusu girince, tabii onu da düşünmeye başladık, etrafımızdaki insanları da düşünmeye başladık. Biz bunlara, elhamdülillah maddî manevî yardım ediyoruz. (İ-Erva/53/Lise ve dengi).

Üyelerden bazılarının, davranışlarına dikkat etme nedeni, dinî gruplarını veya dinî inançlarını temsil etme kaygısıdır:

Bu görev verildi ya bana, insanları daha çok kırmamaya çalışıyorum çünkü sen görevlisin, başkası ne yapar? Sen kötü yaparsan başkaları ne yapar? Buna dikkat ediyorum. (M-Yaren/45/İlköğretim).

Sıradan bir insan gibi sokakta yürüyemiyorsun. Mesela ben cemaate laf gelir diye sinemaya hiç gitmedim; bu şekilde bağladığım için (başörtüsünü gösteriyor)... (S-Merve/24/Lise ve dengi).

Bulgularda görüldüğü üzere dinî grupların, manevî ve ahlakî değerler açısından kişiler üzerinde etkili oldukları görülmüştür. Bunda örnek şahsiyetlerin, manevî öğretilerin ve grup içi arkadaşlıkların önemli bir etkisi vardır.

2.2. Dinî Grupların Dinî Bilgi ve Davranışlara Etkisi

Araştırmaya katılan kadınların yorumlarına genel olarak baktığımızda, *dinî bilgi ve dinî davranış* noktasında dinî grupların etkili olduğu görülmektedir.

Tablo 3: Dinî Grupların Dinî Bilgi ve Davranışlara Etkisi

Kodlar (Dinî Grupların Dinî Bilgi ve Davranışlara Etkisi) ^[1]	İ	M	R	S	N
Kur'an-ı Kerim Okumayı Öğrenmek		1			1
Şuurlu Olarak İbadet Etmeyi Öğrenmek	1	2	6	2	11
Dinî Bilgi					
Ehl-i Beyt Sevgisini Öğrenmek			1		1
Dinî Bilgi Düzeyinde Artış		3		1	4
Allah Korkusunu Öğrenmek		1			1

	Allah'ı Sevmeyi Öğrenmek		1	1	
	Namaz Kılmaya Başlamak	1	1	2	
	Düzenli Namaz Kılmak	2	2	1	2
	Zikir Çekmek	4	2	1	3
	Daha Çok İbadet Etmek	5	1	1	7
Dinî Davranış	İbadetlerden Tat Almak	2			2
	Kur'an-ı Kerim Okumayı Arttırmak	1	1	1	3
	Kur'an-ı Kerim Okumayı Düzeltmek	1		1	2
	Kur'an-ı Kerim'in Anlamına Yoğunlaşmak	2		1	3
	Helal ve Haramlara Dikkat Etmek	1	1	3	5
	Kul Hakkına Dikkat Etmek	1		1	2

Dinî bilgi ile ilgili olarak katılımcılar, “Kur’an-ı Kerim okumayı öğrenmek” (1 kişi), “şuurlu olarak ibadet etmeyi öğrenmek” (11 kişi), “Ehl-i Beyt sevgisini öğrenmek” (1 kişi), “dinî bilgi düzeyinde artış” (4 kişi), “Allah korkusunu öğrenmek” (1 kişi), “Allah sevgisini öğrenmek” (1 kişi) gibi durumlardan bahsetmişlerdir. Katılımcıların özellikle “şuurlu olarak ibadet etmeyi öğrenmek” (11 kişi) gibi ifadeler kullanmışlardır.

Dinî davranış ile ilgili olarak; “namaz kılmaya başlamak” (2 kişi), “düzenli olarak namaz kılmak” (7 kişi), “zikir çekmek” (10 kişi), “daha çok ibadet etmek” (7 kişi), “ibadetlerden tat almak” (2 kişi), “Kur’an-ı Kerim okumayı arttırmak” (3 kişi), “Kur’an-ı Kerim okumayı düzeltmek” (2 kişi), “Kur’an-ı Kerim’in anlamına yoğunlaşmak” (3 kişi), “helal ve haramlara dikkat etmek” (5 kişi), “kul hakkına dikkat etmek” (2 kişi) olarak belirtmişlerdir.

Katılımcılardan bazıları, ibadetlere yeni başladığını, yanlışlarını düzelttiğini veya ibadetleri daha çok arttırdığını söylemiştir.

Katılımcılar arasında rabıta yapmayı da ibadet olarak algılayanların olduğu görülmüştür:

Bir rabıtayı düşünün. Eksik yaptığım zaman ya da akşama bıraktığım zaman o gün mutlaka başıma bir şey geliyor. O günümün devamlı stresli, sinirli, agresif geçtiğine itikat ediyorum. (S-Merve/24/Lise ve dengi).

Mülakatlarda rabıta ile ilgili olarak Süleyman Efendi cemaati, İsmailağa cemaati ve Menzil tarikatı katılımcılarının yorumları ön plandadır.

2.2.1. Dinî Bilgi Düzeyine Etkisi

Dinî grup üyeleri, yapılan ibadetlerin özellikle manasını daha iyi öğrendiklerini vurgulamıştır. Dinî gruba girdikten sonra ibadetleri daha şuurlu yaptıklarını aktarmışlardır:

(Namazda) perdelerin kalktığını ve kulun Rabbiyle buluştuğunu hissediyorum. (R-Canan/28/Lise ve dengi).

O zamanlar Kur'an-ı Kerim'in lafzına önem vermiştim. Şimdi ise manasına önem veriyorum. (S-Feyza/40/İlköğretim).

Mülakatlara göre dinî gruplar, dinî bilgi ile birlikte katılımcıları en fazla ibadetleri şuurlu olarak yapmaları konusunda bilinçlendirmektedir.

2.2.2. Dinî Davranışa Etkisi

İbadet konusunda dinî gruplara bütüncül olarak baktığımızda, katılımcıların çoğunluğunun ibadetleri bildikleri, ancak dinî gruba girdikten sonra ibadetlerin daha çok düzene girdiği anlaşılmaktadır:

Gıybet ettiği zaman birisi, orada durmamaya çalışıyorum. Eskiden çok su dökerdim, çeşmeyi çok açık bırakırdım. Şimdi açık bıraktığım zaman çok vicdan azabı çekiyorum, anlatıyorlar çünkü. (M-Yaren/45/İlköğretim).

Dinî grupların kendilerine özgü söylem ve sembollerle toplumsal ilişki ağları kurdukları, grup dinamikleri ve normları oluşturdukları, bu suretle üyelerine informel bilgi aktardıkları varsayılmaktadır.²³ Dinî gruplardan bazılarının ibadete dayalı özel aktiviteleri olabilmektedir:

Haftada iki gün toplantılarımız olur. Mesela hatim grubumuz var, o gruba gideriz. Zaten ben de o grubun hocasıyım... Orada normal cüzlerimiz, tesbihlerimiz var; onların duasını yaparız. (S- Selma/38/Y.Okul-Üniversite).

Zikrimiz var günde iki veya iki buçuk saat. Rabıta, murakabe var. Onun dışında kurslarımız, sohbetlerimiz oluyor... Cemaatin içinde ibadetlerden çok haz alıyorum. (İ-Keriman/34/İlköğretim).

Araştırma sonucuna göre, dinî gruba mensup olan katılımcıların zikir çekmeye önem verdikleri görülmüştür. Dinî gruplarda en fazla "Allah", "Lâ ilâhe illallah" lafızlarının söylendiği mülakatlarda anlaşılmıştır:

...Taratkat demek "Lâ ilâhe illallah'ı zikretmek... Bir insan sevdiğinden nasıl çok bahsetmek isterse, ona göre... (İ-Rabia/48/İlköğretim).

Selâti Kemâliye okuyoruz. Sonra evrad, kelime-i tevhid, sonra Allah, Lâ ilâhe illallah, Hû gibi... (R-Filiz/28/Y.Okul-Üniversite).

Hafi zikir yapıyorsunuz. Gizli zikir, Allah'ın kendi ism-i şerîfini çekiyoruz. (S- Behice/21/İlköğretim).

2.3. Dinî Grupların Tesettür ile İlgili Tutum ve Yorumlara Etkisi

Kadınlar arasında dindar ve dindar olmayanlar olduğu gibi, dindar kadınlar arasında başörtülü olanlar ve olmayanlar söz konusudur. Kadınlar dinî inancı gereği başörtüsü örtmekle birlikte aile veya çevreden gelen baskı sonucu da

23 Adem Efe, *Dinî Gruplaşma ve Cemaatleşme Olgusunun Sosyolojik Açından İncelenmesi (Isparta Örneği)* (Isparta: Tuğra Matbaası, 2008), 92.

başlarını örtbilmektedir. Aynı şekilde kendisini dindar hisseden fakat başörtüsü örtmeyen kadınlar vardır. Bu durumun nedeni, tesettürlü olmak istenilmemesi ve yaşanan sosyal koşullar olabilmektedir.²⁴

2.3.1. Tesettür ile İlgili Tutumlar

Tablo 4: Tesettür ile İlgili Tutumlar

Kodlar (Tesettür ile İlgili Tutumlar)	İ	M	R	S	N
Çarşaf Giyen	4				4
Başörtüsü Örtmeyen		1	10	1	12
Dinî Gruba Girdikten Sonra Kapanan	1				1
Dinî Gruba Girince Tesettüre Dikkat Eden		5		1	6

Tablo 4'te "çarşaf giyen" 4 kişi, "başörtüsü örtmeyen" 12 kişi, "dinî gruba girdikten sonra kapanan" 1 kişi, "dinî gruba girdikten sonra tesettüre dikkat eden" 6 kişi olduğu görülmektedir. Bununla birlikte İsmailağa cemaatine mensup olan iki kişi eşleri izin vermediği için çarşaf giymemektedir. Gruplar arasında Rifaî tarikatında "başörtüsü örtmeyenler" (10 kişi) ile İsmailağa cemaatinde "çarşaf giyenler" (4 kişi) dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Süleyman Efendi cemaatine mensup olan bazı katılımcılar, eşarp bağlama şekillerini, dinî gruplarının bir simgesi olarak açıklamıştır:

Sıradan bir insan gibi sokakta yürüyemiyorsun. Mesela ben cemaate laf gelir diye sinemaya hiç gitmedim, bu şekilde bağladığım için (başörtüsünü gösteriyor). Bundan da bir yoksunluk çekmedim. (S-Merve/24/Lise ve dengi).

Tesettür ile ilgili yorumlarda İsmailağa cemaatine bağlı olup çarşaf giyen katılımcılar, Kur'an-ı Kerim'de geçen "cilbab" kelimesini çarşaf olarak yorumlamışlar ve bu nedenle farz olduğunu açıklamışlardır. Ayrıca tek tip kıyafet giyme nedenleri sünnet ile gerekçelendirilmiştir: Ancak "Şimdi global bir dünyada, bir mozağin içindeyiz. Sen kendini tamamen farklı gösteriyorsun. Oysa o farklılığı daha çekici göstermek gerekir." (İ-Derya/48/İlköğretim) ve "Pardösü giyenlere karşı bakış açıları farklı. Onlara göre illa çarşaf giyilmeli. Diğerleri sanki kapalı değilmiş gibi görenler de var. Bu da İslam ümmetini bölüyor, başka bir şey yapmıyor." (İ-Reyhan/20/Y.Okul-Üniversite) gibi İsmailağa cemaatinden olsa dahi çarşaf giyilmesini zorunlu görmeyenler de vardır.

Katılımcılardan bazıları, dinî gruba girdikten sonra tesettüre girmiş veya tesettürlerine daha çok dikkat etmeye başlamışlardır:

Pardösüsüz çıkabiliyordum. Şimdi daha uzun şeylerle çıkıyorum. (S-Ayşe/56/İlköğretim).

24 Kadir Canatan, "Gelenek ve Modernleşme Sürecinde Kadınların Modernleşen Dindarlık Biçimleri," *Eskiyeni* sy. 10, (2008): 57.

Eskiden giderdik yüke, başımızı bu şekilde örterdik (eşarp arkada) bilmiyorduk ki... O zamanlar anlamıyorduk. (İ- Gülfem/54/Okuma yazma bilmiyor).

Ama tarikata girdim, sonra daha çok giyimimi sevmeye başladım. Tesettürün önemini anladım. Nasıl diyor, 'güneş vurur, güller açılır' ama kadınlar kapandıkça güzelleşir, nurlaşır. (M-Melisa/42/İlköğretim).

2.3.2. Tesettür ile İlgili Yorumlar

Tesettür ile ilgili yorumlarda dikkat çeken durum, dini gruba mensup olan kadınların çoğunluğunun tesettürlü kadınlara eleştirel yaklaşımları olmuştur.

Tablo 5: Tesettür ile İlgili Yorumlar

Kodlar (Tesettür ile İlgili Yorumlar) ²⁵	İ	M	R	S	N
Tesettürlü Kişi Gösteriştan Uzak Olmalı				1	1
Tesettürlü Kişinin Vücut Hatları Belli Olmamalı	3	3	1	7	14
Tesettür Edepli Olmaktır			7		7
Tesettürlü Kişi Şık Olmalı				2	2
Tesettürlü Kişi Makyaj Yapmamalı		2		2	4
Mahremden Kendisini Korumalı		1			1
Tesettürlü Olmak Allah'a Bağlanmaktır		1	2		3

Katılımcıların tesettür ile ilgili yorumlarında, "tesettürlü kişinin vücut hatları belli olmamalı" (14 kişi) konusunda ağırlıklı bir görüş söz konusudur. Ayrıca "tesettürlü kişi gösteriştan uzak olmalı" (1 kişi), "tesettürlü kişi makyaj yapmamalı" (4 kişi), "mahremden kendisini korumalı" (1 kişi) gibi tesettürlü bir kadının nasıl olması gerektiğine dair bir çerçeve çizmişlerdir. Ayrıca "tesettür edepli olmaktır" (7 kişi), "tesettürlü olmak Allah'a bağlanmaktır" (3 kişi) gibi tesettürü soyut anlamda yorumlayanlar da olmuştur. Bu kişiler ağırlıklı olarak Rifaî tarikatına mensup katılımcılardır. Bu görüşlerinin yaşam tarzlarına da yansdığı müşahede edilmiştir:

Kur'an'dan anlıyorsa yapabilir, edep belli yani avret yerleri kapansın da saçının üstünde örtü var mı yok mu ilgilendirmez. (R-Esma/34/Y.Lisans).

Benim bir bakışım yok. Mürşidim kapalı değil ben de değilim. O şimdi kapansa ben de kapanırım. (R-Sinem/22/Y6.Okul-Üniversite).

İncelediğimiz dört farklı dinî grupta farklı tesettür algıları olduğu görülmüştür. Bununla birlikte başörtüsü taktıkları halde dar kıyafetler giyen veya makyaj yapanlar, katılımcıların çoğunluğu tarafından eleştirilmişlerdir:

Makyaj yapıp dar giyinen kapalıları da samimi bulmuyorum. (M-Bahar/43/Y.Okul-Üniversite).

25 Dini grup üyelerinin tesettür ile ilgili birden fazla yorum yapmaları, tabloya yansıtılmıştır.

...Kapanıyorlar, öyle bir pantolon giyiniyorlar ki benden daha dar pantolon giyiyorlar. Ama iki dirhem saçı gözüküyor, vücudunun her noktası belli! (S-İlknur/32/Lise ve dengi).

Bulgulara göre dinî gruba mensup olan kadınlar, tesettürsüz olsalar dahi, tesettürlü kadınlardaki bu değişimden memnun görünmemektedirler.

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada görüştüğümüz katılımcılar, dinî gruplara mensup olduktan sonra dinî, manevî ve ahlakî açıdan değişimler yaşadıklarını ifade eden açıklamalarda bulunmuşlardır. İnsanlara karşı daha sabırlı ve daha hoşgörülü olmaya başlamışlardır. Ayrıca bencillikten, gösterişten, kıskançlıktan uzaklaştıklarını ve kalp kırmamaya daha çok dikkat ettiklerini aktarmışlardır. Araştırmamızda elde edilen bulgulara benzer sonuçları farklı çalışmalarda da görmek mümkündür. Erman'ın Menzil tarikatına mensup olan katılımcılarla yapmış olduğu araştırma sonucunda, %50 oran ile en büyük beklentinin ahlâken olgunlaşma olduğu görülmüştür.²⁶ Cengil'in çalışmasında ise araştırmaya katılanların tasavvufî yaşantıya girmeden önce yalan söylemek %36,5 oranındayken tasavvufî yaşantıya girdikten sonra bu oran %0; sabırsızlık ve sinirlilik %31,5 oranında iken %11; çevreyle ilişki kopukluğu: %21,5 iken %17,5; toplumsal kurallara uymama %13 oranında azalmıştır.²⁷ Ayrıca Kayıklık'a göre insanın rıza haline, sabır ve şükür haline ulaşması onun olgunlaşmasının bir göstergesidir.²⁸

Bulgulara göre dinî grupların manevî ve ahlakî etkisiyle birlikte özellikle dinî bilgi ve dinî davranış açısından etkili oldukları ortaya çıkmıştır. Dinî gruba katılan kadınlar, ibadetlerde daha bilgili olduklarını ifade etmiştir. Ayrıca ibadetlerde şekilden çok anlama yöneldiklerini açıklayanlar olmuştur. İbadetleri öğrenme ile birlikte daha çok uygulama ve belirli bir düzene girmesinde dinî grubun faydalarından bahsetmişlerdir. Özellikle dinî bilgide, şuurlu olarak ibadet etmeyi öğrenmeyi ve dinî davranışta zikir çekmeyi daha çok vurgulamışlardır. Ortak olarak en fazla "Allah" ve "Lâ ilâhe İllallah" zikirleri çekildiği tespit edilmiştir.

Katılımcılar tesettürlü kadının vücut hatlarının belli olmaması gerektiği konusunda ağırlıklı olarak görüş birliği içerisindeyler. Bununla birlikte dinî gruplarda ortak olarak en çok tesettür konusunda bazı gruplarda belirgin farklılıklar söz konusudur. İsmailağa cemaatinde çarşaf giyenler (4 kişi) veya giymek isteyenler ile Rifaî tarikatında başörtüsü örtmeyenler (10 kişi) dikkat

26 Esra Erman, "Mistik Dindarlarda Benlik Kontrolü (Self-Control) ve Ahlakî Güç" (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2005), 79, 99.

27 Muammer Cengil, *Tasavvufî Yaşantı, Halvetî Uşşakî Topluluğu Üzerine Psikososyolojik Bir Araştırma* (Çorum, 2010), 151.

28 Hasan Kayıklık, *Tasavvuf Psikolojisi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2011), 142.

çekmektedir. Rifaî tarikatına bağlı katılımcılar çoğunlukla tesettürlü olmayı “tesettür edepli olmaktır” şeklinde açıklamıştır. Süleyman Hilmi Tunahan cemaatinden olan katılımcıların iğne kullanmadan kullandıkları eşarp bağlama şekilleri, dinî gruplarının bir simgesi olarak açıklanmıştır. Buna göre katılımcıların tesettür ile ilgili tutumları, onların dinî grup tercihlerini etkileyebileceği gibi gruba girdikten sonra tesettür biçimlerinde de değişiklik olabileceği görüşündeyiz.

Türkdoğan’a göre günümüzde özellikle gençlik, hedonist bir yaşantıya sürüklenmektedir. Alkolizm, uyuşturucu, küfür, lümpen (döküntü) yaşayışa olan eğilimler bunun bir göstergesidir. Bu nedenle dinî grupların, İslam ahlâkı çerçevesinde öğretilerini devam ettiriyor olmaları bireysel ve toplumsal açıdan faydalı olacaktır.²⁹ Ayrıca Çelik’in de aktardığı üzere mistik tecrübe veya tasavvufî boyut, dindar insanı, duygu ve heyecan yüklü manevî bir hayata taşıyabilmekte ve dindarlığı, yüksek duygusallık ve vecd içinde yaşamaya olanak sağlamaktadır.³⁰

Ancak dinî grupların faydalarının yanında zararlarının da olduğunu ifade edenler vardır. Özellikle bu tür grupların üyelerinden koşulsuz itaat beklenmesi ve üyelerinin dinî grup öğretileriyle yetinmesi en çok eleştiri alan yönleridir.

Sarıkaya’ya göre Türkiye’de dinî tarikat ve cemaatlerin, Müslümanlar arasında ayrılık ve bölünmeleri körükleyebildiği durumlar da söz konusu olabilmektedir.³¹ Yayan’ın araştırmasında, tarikatların tam anlamıyla ahlakî dönüşümü gerçekleştirmediği ortaya çıkmıştır. Ayrıca şeyhin müridlerini istediği şekilde siyasi partiye yönlendirdiğinden bahsetmiştir.³²

Özel bir eğitim ve disiplin isteyen tasavvufî yolda, son zamanlarda, özüne aykırı olarak bu yola herkesin alınması, zarara yol açmaktadır. Gerçek anlamda şeyh olmayanlar ve belirli bir tekke terbiyesinden geçmedikleri halde herkesi tarikata alanlar, müritlerin hayatında problemler ve buna bağlı olarak bunalımlar meydana getirecektir.³³ Bu nedenle günümüzde insanların sığınak olarak gördüğü dinî gruplar, bilincin yok sayılması ve itaat kültürü ile insanları köleleştiren yaratıcı yetilerini törpüleyen kurumlara dönüşmektedir.³⁴

29 Orhan Türkdoğan, “Millî Kültür ve Sosyal Değişme,” *Devlet Bakanlığı ve Erziyes Üniversitesi Türk Toplumunu ve Gençlik Sempozyumunu Bildirileri* (1989): 168-169.

30 Çelik, *Türkiye’de Dinî Grupların Sosyolojisi*, 26.

31 Mehmet Saffet Sarıkaya, “Dinî Zihniyetimizin Oluşumunda Dinî Tarikat ve Cemaatlerin Olumsuz İz Düşümleri,” *İnsan Bilimleri Araştırmaları* 45-60, sy. 5-6 (2001): 26.

32 Abdurrahman Yayan, “Dinî Grupların ve Hareketlerin Sosyolojisi” (Yüksek Lisans Tezi, Erziyes Üniversitesi, 1992), 75-76, 82-83.

33 Süleyman Uludağ, *Tasavvufun Dili* (İstanbul: Mavi Yayıncılık, 2006), 158-159; Mustafa Kara, *Günümüz Tasavvuf Hareketleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003), 16.

34 Hasan Onat, *Türkiye’de Cemaatler ve Kimlik*, <http://www.hasanonat.net/index.php/88-tuerkiye-de-cemaatler-ve-kimlik> (02.04.2017).

Kısaca insan hayatının birçok yönü gibi tasavvufi yaşamın da istismara açık bir alan olduğu;³⁵ grup olmanın doğası gereği, gruplaşmanın söz konusu olduğu yerde istismarın da olacağı söylenebilir.³⁶ Bu nedenle dinî grupların olumlu etkilerinin yanında üyeler bilinçli olmaz ise olumsuz etkilerinin de olacağı söylenebilir.

Sonuç olarak araştırmamızda dinî gruplara mensup olan kadınlar ele alınarak, seçilmiş olan bu grupların etkileri incelenmiştir. İncelemiş olduğumuz bu gruplar kadınların, dinî öğretileri öğrenmelerini ve uygulamalarını, manevî ve ahlakî açıdan olumlu edinimler kazanmalarını sağlamaktadır. Ancak daha farklı gruplar üzerinde çalışmalar yapmak bu etkilerin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Ayrıca bu alanda yapılacak olan çalışmalar hem din psikolojisine hem de din sosyolojisine katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Abbas, Shemeem Burney. *The Female Voice in Sufi Ritual*. Austin: Universty of Texas Press, 2002.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "Dinî Grup Yapılarında Dine İlişkin Muhtemel Anlama ve Temsil Sorunları." *Usûl: İslam Araştırmaları*, sy. 7 (2007): 107-136.
- Canatan, Kadir. "Gelenek ve Modernleşme Sürecinde Kadınların Modernleşen Dindarlık Biçimleri." *Eskiyeni*, sy. 10 (2008): 55-61.
- Cengil, Muammer. *Tasavvufi Yaşantı, Halvetî Uşşakî Topluluğu Üzerine Psiko sosyolojik Bir Araştırma*. Çorum, 2010.
- Çakır, Ruşen. *Ayet ve Slogan: Türkiye'de İslami Oluşumlar*. İstanbul: Metis Yayınları, 2000.
- Çelik, Celalettin. "Türkiye'de Dinî Grupların Sosyolojisi." *Erciyes Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi*, sy.8 (2011): 5-29.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Ayın Kitabevi Yayınları, 2003.
- Efe, Adem. *Dinî Gruplaşma ve Cemaatleşme Olgusunun Sosyolojik Açıdan İncelenmesi (Isparta Örneği)*. Isparta: Tuğra Matbaası, 2008.
- Eren, Selim. "Cemaatsel Oluşum ve Dinin Rolü." *Dini Araştırmalar* 3, sy. 7 (2000): 93-112.
- Erman, Esra. "Mistik Dindarlarda Benlik Kontrolü (Self-Control) ve Ahlakî Güç." *Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi*, 2005.
- Güven, Sami. *Toplumbilimde Araştırma Yöntemleri*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, 2006.
- Hökekleli, Hayati. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.
- Kara, Mustafa. *Günümüz Tasavvuf Hareketleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.
- Karaca, C. Merziye. *Günümüzde Tasavvuf ve Tarikat Anlayışı*. İstanbul: Pedam Yayınları, 2010.

35 Kayıklık, *Tasavvuf Psikolojisi*, 211.

36 Cemal Özel, "Türkiye'de Çok Kültürlülük Çoğulculuk ve Din" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012), 329.

- Kayıklık, Hasan. *Tasavvuf Psikolojisi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2011.
- Koenig, Harold. "Religion, Spirituality and Medicine: Research Findings and Implications for Clinical Practice." *Southern Medical Journal* 97, sy. 12 (2004): 1194-1200.
- Köse, Ali ve Ali Ayten. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Kutub, Muhammed. *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler*. Çeviren Bekir Karlığa, İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.
- Neuman, W. Lawrence. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*. Çeviren S. Özge, 1 cilt, Ankara: Desen Ofset, 2013.
- Onat, Hasan. *Türkiye'de Cemaatler ve Kimlik*. <http://www.hasanonat.net/index.php/88-tuerkiye-de-cemaatler-ve-kimlik> (02.04.2017).
- Özel, Cemal. "Türkiye'de Çok Kültürlülük Çoğulculuk ve Din." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.
- Reber, Arthur S. *Dictionary of Psychology*. London: Penguin Books, 1985.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet. "Dinî Zihniyetimizin Oluşumunda Dinî Tarikat ve Cemaatlerin Olumsuz İz Düşümleri." *İnsan Bilimleri Araştırmaları* 3, sy. 5-6 (2001): 45-60.
- Sezen, Yumni. *Türk Toplumunun Laiklik Anlayışı*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1993.
- Türkdogan, Orhan. "Milli Kültür ve Sosyal Değişme." Devlet Bakanlığı ve Erciyes Üniversitesi: Türk Toplum ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri (1989): 165-183.
- Türkdogan, Orhan ve Orhan Gökçe. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemi*. Konya: Çizgi Yayınları, 2012.
- Tekin, Mustafa. *Kutsal, Kadın ve Kamu: Türkiye'de Aydın Kadınlara Göre Din ve Kadın*. İstanbul: Açılım Kitap, 2004.
- Türkdogan, Orhan. *Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplum Yapısı*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2004.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvufun Dili*. İstanbul: Mavi Yayıncılık, 2006.
- Yapıcı, Asım. "Kadın Dindarlığı: Algısal Bir Yanılgı Mı Yoksa Gerçeklik Mi?" *Diyanet Aylık Dergi*, sy. 207 (2008): 18-23.
- Yayan, Abdurrahman. "Dinî Grupların ve Hareketlerin Sosyolojisi." Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1992.
- Yılmaz, Ömer. "Hıristiyan Mistik ve İslam Tasavvuf Geleneğinde Kadın İmgesi ve Evlilik Konusuna Kısa Bir Bakış." *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13, sy. 2 (2012): 49-65.